

Авторська довідка

Прізвище, ім'я, по батькові – Санівський Олександр Михайлович

Вчений ступінь _____

Вчене звання _____

Місце роботи Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Посада викладач кафедри української літератури, українознавства та
методик їх навчання

Адреса для листування (індекс) 20300 вул. Карла Лібкнехта, 4 кв. 97

Телефон (моб.) +380636620135

E-mail: san4elo45800@ukr.net

Санівський О. М.

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА В. СУХОМЛИНСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ЗАПИТІВ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано педагогічну спадщину В. Сухомлинського у контексті запитів ХХІ ст.. В світлі сучасних вимог до освіти, запитів щодо підготовки вчителів-філологів до роботи у навчальних закладах різних рівнів акредитації, акцентовано увагу на наступних принципах виховання: природовідповідності, який був невід'ємним від фізичного, морального, трудового, розумового виховання; культуровідповідності, як основи оволодіння молодим поколінням обов'язковим мінімумом культурних надбань свого народу, краю.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, принцип природовідповідності, принцип культуровідповідності, вчитель-філолог, педагог, педагогічна майстерність.

Санивский А. М.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ В. СУХОМЛИНСКОГО В КОНТЕКСТЕ ЗАПРОСОВ ХХІ В.

В статье проанализировано педагогическое наследие В. Сухомлинского в контексте запросов ХХІ века. В свете современных требований к образованию и подготовке учителей-филологов к работе в учебных заведениях разных уровней аккредитации, акцентируется внимание на таких принципах воспитания как: природосоответствие, который был неотъемлемой частью физического, нравственного, трудового, умственного воспитания; культуросоответствие, как основы овладения молодым поколением обязательным минимумом культурных достижений своего народа, края.

Ключевые слова: Василий Сухомлинський, принцип природосоответствия, принцип культуросоответствия, учитель-филолог, педагог, педагогическое мастерство.

Sanivskyi A. M.

V. SUKHOMLYNSKYI PEDAGOGICAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF THE XXI CENTURY

V. Sukhomlynskyi pedagogical heritage in the context of requests of XXI century was examined in the article. On the bases of modern education requirements, requests for training teachers-philologist for working in schools of different accreditation levels, the following principles of education are emphasized: nature accordance that comes with physical, moral, labor, intellectual education; cultural accordance as the basis for learning of younger generation mandatory minimum of cultural heritage of people and land.

Keywords: Vasyl Sukhomlynskyi, principle of nature accordance, principle of cultural accordance, teacher-philologist, teacher, teaching skills.

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського привертає особливу увагу широкої наукової та педагогічної громадськості. В умовах глобалізаційних процесів, що дедалі більше охоплюють світ, переходу до нової, європейської системи освіти, змін, що відбуваються у виховній практиці, вважаємо за необхідне збереження, адаптацію до сучасних вимог і впровадження в діяльність освітніх закладів різного рівня праць В. Сухомлинського. Педагог, розробляючи свою парадигму виховання, взяв за основу народну педагогіку та національні педагогічні духовні цінності.

Етнопедагогічний аспект творчості В. Сухомлинського ґрунтовно висвітлено у працях М. Антонця, М. Дроботун, М. Ликова, А. Резніка, А. Розенберга та ін.. У цих дослідженнях розкрита цілісна система поглядів видатного педагога на українознавчі, народнопедагогічні засади навчально-виховного процесу в школі.

У процесі багатовікової життєвої практики викристалізувались провідні принципи виховання: гуманізм; народність; зв'язок виховання з життям; наступність та спадкоємність поколінь; участь в праці; природовідповідність; культуровідповідність; самодіяльність; педагогічна

компетентність батьків; систематичність і послідовність; єдність вимог і поваги до особистості [5, с. 23–25].

Праці В. Сухомлинського – невичерпне джерело нового педагогічного мислення. Вони сповнені гуманістичними ідеями як єдиною необхідною в сучасних умовах ідеологічною основою педагогічної теорії і практики. «Найголовнішою рисою педагогічної культури має бути відчуття духовного світу кожної дитини, здатність приділити їй стільки уваги й духовних сил, скільки потрібно для того, щоб дитина відчула, що про неї не забувають, її горе, її образи й страждання поділяють» [13, с. 167]. Гостре відчуття шани і любові до ближніх альтруїстичне до них ставлення, готовність завжди прийти на допомогу єднають В. Сухомлинського з великими гуманістами минулого і сьогодення Я. Коменським, Вітторіно да Фельтре, Песталоцці, Руссо, А. Швейцером, А. Макаренком, Я. Корчаком.

Ідея Я. Корчака надзвичайно вплинули на В. Сухомлинського, тому він активно використовував їх у педагогічній діяльності. Імовірно, тому педагог так творчо використовує казку у навчально-виховному процесі. У Павлиській школі ми зустрічаємо кімнату казок, «Острів чудес», написання казок самим педагогом та дітьми. Педагог вважав казку животворним джерелом дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень: «Казка невіддільна від краси, сприяє розвитку естетичних почуттів, без яких неможливе благородство душі, щира чуйність до людського нещастя, горя, страждань. Казка – благодатне джерело виховання любові до Батьківщини, яке нічим не можна замінити... Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона творіння народу...» [13, с. 176–177].

Основою педагогічної спадщини В. Сухомлинського є гуманістичні засади виховання. Виховання в людині всього людського видатним педагогом покладено в основу і педагогічної теорії, і педагогічної практики. Зараз, коли наше суспільство повертається до загальнолюдських духовних цінностей, ми повинні, перш за все опиратися в навчально-виховному процесі на вироблені уже історично гуманістичні принципи, на гуманістичний фундамент

педагогіки. Творчість В. Сухомлинського органічно вплітається в цей напрям і допоможе нації національній школі і педагогіці долучитися до загальнолюдських цінностей.

Серед висхідних положень методики роботи педагога – виховання любові, поваги, доброти по відношенню до батьків, бабусь і дідусів, братів та сестер, але найперше – до мами. Він писав: «“Любити людство легше, ніж зробити добро рідній мамі” – гласить старинна українська поговорка... В цій поговорці – велика мудрість народної педагогіки. Неможливо виховати людяність, якщо в серці не утвердилась прив’язаність до близької, дорогої людини. Слова любові до людей – ще не любов. Справжня школа виховання сердечності, душевності і чуйності – це сім’я», а ставлення до рідних «є випробуванням людяності» [13, с. 237]. Щодо любові до матері В. Сухомлинський, як відомо, проголосив необхідність створення спеціального культу і активно проводив цю ідею в життя.

У Павлівській школі навесні відбувалося свято матері. В цей день кожний учень підносив мамі плоди своєї праці – квіти, вирощені ним, колоски пшениці, різні вироби.

В. Сухомлинський вважав найголовнішим для учителя – любов до дітей. Він чітко окреслював вихідний постулат в організації взаємин з дітьми: «Справжнє духовне спілкування народжується там, де вчитель надовго стає другом, однодумцем і товаришем дитини в спільній справі» [13, с. 10], оскільки виховання – це, насамперед, людинознавство [13, с. 13].

Павлівський педагог наголошував на необхідності постійного духовного спілкування вчителя і дитини, бо без взаємного проникнення в світ думок, почуттів, переживань немислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної. «найважливіше джерело виховання почуттів педагога – багатогранні емоційні відносини з дітьми в єдиному, дружньому колективі, де вчитель – не тільки наставник, а й друг, товариш» [13, с. 15].

Аналізуючи праці В. Сухомлинського, констатуємо, що педагог завжди відстоював неповторність кожної особистості, її індивідуальні риси

характеру, обдарування, здібності. Ще Я. Коменський стверджував, що для того, щоб досягти мети, вихователю необхідно відповідні засоби навчання і виховання «пристосувати до природних здібностей, щоб можна було використовувати їх легко і приємно ... очевидно, що йдучи слідами природи, навчання юнацтва буде проходити легко» [13, с. 123].

Тому через усі праці педагога лейтмотивом проходить положення про яскраву індивідуальність природи кожної дитини, необхідність її впізнання і врахування при плеканні її як особистості.

Розробка нових навчально-виховних технологій, впровадження в практику школи національної системи виховання неможлива без використання надбань вітчизняної педагогіки, і, в першу чергу без педагогічної теорії «великого гуманіста віку, народного вітчизняного педагога В. Сухомлинського, який в своїх працях не обмежувався вузьконаціональними рамками. Його гуманізм – європейського рівня» [4, с. 22].

Принцип природовідповідності відігравав визначну роль в організації всього процесу виховання: «Природа – величезної ваги виховний фактор, що накладає свій відбиток на весь характер педагогічного процесу. Природа, як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу і водночас ускладнює її, робить її багатшою, багатограннішою» [15, с. 357]. Принцип природовідповідності реалізовується упродовж усього періоду навчання, але цей процес має свої відмінності в залежності від віку вихованців. Умовно можна виокремити три періоди його реалізації – у молодшому, середньому старшому шкільному віці. Механізм і ступінь реалізації у кожній віковій категорії були різними. У молодшому – слід виділити ще один період, який можна класифікувати як дошкільну підготовку, оскільки Василь Олександрович одним із перших почав працювати з шестирічними дітьми. Цей рік навчання найбільш повно розкритий В. Сухомлинським у книзі «Серце віддаю дітям» і отримав назву «Школа радості». Вважаючи, що дитинство – найважливіший період

людського життя, поділяючи думку А. Макаренка [13, с. 14], про те, що людина стає тим, чим стала до п'ятирічного віку, педагог особливу увагу приділяв 5–6 річним дітям. Оскільки в цей час розпочинається формування мислення, мовлення, процес пізнання і від того, наскільки ефективним буде навчання, залежать подальші успіхи дитини.

В. Сухомлинський був упевнений у необхідності поступового введення учнів у нове для них життя. Тому навчання у 1–4 класі мало чим відрізнялися від «Школи радості». Педагог відзначав: «Поступовість у підготовці дітей до класних занять – неодмінна умова повноцінного трудового, морального й розумового виховання. Кінцева мета в тому, щоб навчити людину працювати в будь-яких умовах» [13, с. 114]. При цьому принцип природовідповідності був тим пом'якшуючим фактором, що сприяв зниженню перевтоми і запобігав виробленню негативного сприйняття дітьми шкільного життя. Тому поряд із звичними для малечі заняттями на лоні природи з'являються «подорожі» у навколишній світ, результатом яких були триста сторінок «Книги природи». Отже, головне призначення реалізації принципу природовідповідності у молодшому шкільному віці – сприяти розвитку індивідуальних здібностей, творчого мислення фізичному загартуванню, заохоченню до навчання, адаптації до шкільного життя.

Роки отрочтва (підлітковий вік) значно відрізняються від дитинства. Відмінності особливо помітні як у сфері світосприйняття, психіки, моральних почуттів так і в розумовому та психічному розвитку: «Залежно від того, в яких умовах виховується підліток, якими джерелами пізнання, мислення, бачення світу живились його думки й почуття в роки дитинства, його або обурює зло, що коїться на його очах і радує добро, або ж він байдужий і до зла, і до добра» [11, с. 287].

Разом з тим В. Сухомлинський був впевнений, що пізнання світу неможливе без наукового підходу. Він вважав за доцільне, щоб знання про Всесвіт давав підліткам один педагог, вихователь. Тут реалізовується його прихильність до філософії гармонійної цілісності освіти. Виховний сенс цієї

гармонії полягає в тому, що самопізнання, самовиховання відбуваються на широкому фоні пізнання найзагальніших закономірностей природи. Ця гармонія і є суттю формування науково-матеріалістичних поглядів [14]. Педагог наголошував, що саме в підлітковому віці пізнання природи, одночасно з оволодінням діалектичним мисленням, є основою соціалізації учнів, усвідомлення і утвердження власної людської величі. Але життєрадісне світосприймання, яке формується в процесі організованого спілкування дітей з природою, є складовою повноти духовного світу особистості, без якої немислиме повнокровне інтелектуальне життя. В. Сухомлинський і його колеги на уроках і заняттях предметних гуртків не тільки розкривали таємниці природи, але й олюднювали навколишній світ, вчили бачити природне в людині і людське в природі, закладали засади екологічного і морального виховання, створювалися добровільні загони, тоді як «Сміливі і безстрашні», які займалися охороною природи.

Таким чином для В. Сухомлинського принцип природовідповідності був невід'ємним від фізичного, морального, трудового, розумового виховання.

Бурхливий розвиток науки і техніки вимагає від молоді високого рівня розумового розвитку, вміння швидко та грамотно вирішувати складні науково-технічні і суспільні завдання, володіти великою кількістю знань, здатністю їх швидко поновлювати та ефективно використовувати. У «Білій книзі національної освіти» наголошується на необхідності формування інноваційної знаннєвої людини [1, с. 15].

Виходячи з ідеї, що справжнє розумове виховання орієнтує людину на життя в усьому його багатстві, В. Сухомлинський передбачав реалізацію кількох взаємопов'язаних і взаємопідпорядкованих завдань:

- 1) кожний окремо і всі загалом навчальні предмети потрібні як першорядна умова гармонійного, всебічного розвитку особистості;

- 2) конкретний предмет потрібен тому чи іншому вихованцеві як джерело розвитку його індивідуальних нахилів і здібностей, для особистого розвитку і професійної орієнтації;

3) розумовий розвиток неможливий без його спеціальної спрямованості на постійний і планомірний розвиток розумових сил і здібностей;

4) розумове виховання повинне носити світоглядно формуючий характер, будуватись у тісному взаємозв'язку з іншими видами виховної діяльності;

5) розумове виховання повинне організовуватись без насилля над природою і психікою дитини, сприяти формуванню психологічно врівноваженої, творчої, активної особистості.

Таким чином, в основу механізму побудови розумового виховання В. Сухомлинський поклав філософські ідеї гармонійної цілісності при визначенні мети виховання і створенні системи, за допомогою якої вона реалізується.

В. Сухомлинський визначав сутність і завдання розумового виховання: «Розумове (інтелектуальне) виховання – одна з найважливіших ланок системи виховання. Воно передбачає набування знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури розумової праці, виховання інтересу й потреби в розумовій діяльності, у постійному збагаченні науковими знаннями, в застосуванні їх на практиці» [12, с. 206], оскільки розумове виховання полягає не тільки в розвитку інтелекту та набутті певних знань. «Розумове виховання відбувається в процесі набування наукових знань, але не зводиться до нагромадження певного їх обсягу. Процес набування знань і якісне їх поглиблення будуть фактором розумового виховання лише тоді, коли знання стають особистими переконаннями, духовним багатством людини, формування світогляду – це серцевина розумового виховання» [12, с. 206]. Отже, для В. Сухомлинського знання не були кінцевою і головною метою розумового виховання, особливого значення він надає моральності та духовному багатству.

Надзвичайно важливою у вихованні дитини є їх духовна діяльність «це не якісь відірвані від повсякденної праці самозаглиблення й самоаналіз. Це творча праця, кипуча суспільна діяльність, одухотворені благородною

метою. Духовна діяльність – це відбиття суспільних відносин, включаючи працю, у внутрішньому світі людини, в її пристрастях і прагненнях, в її бажаннях» [11, с. 459].

В. Сухомлинський приділяв значну увагу реалізації принципу природовідповідності у моральному вихованні школярів, у системі якого виділив три складові: духовна сутність людини повинна бути світлою, радісною, формуватися за допомогою добрих вчинків, при яскравому емоційному фоні; прищеплення вихованцям шанування головної цінності для людини – життя; уміння долати будь-які труднощі.

Педагог був упевнений, що моральне здоров'я, повноцінний гармонійний розвиток дитини можливий лише за умови розкриття її природних нахилів і здібностей. «Це святая святих виховання: вміння підмітити в кожному його золоту жилку, підказати, у якій сфері можеш стати справжньою людиною» [9, с. 139]. Тому, у своїй роботі, організовував спілкування малюків з близьким для них світом природи, що дозволяло не тільки виявити таланти дітей, а й створити для них ситуацію успіху, адже завдання по дослідженню природи близькі, легкі, зрозумілі, а відтак, практично завжди розв'язуються. Успіх зміцнює моральне переконання у доцільності і цікавості навчання, формує стійке бажання прагнути підкорювати нові вершини, а також розвиває фантазію, фізичні сили, естетичні почуття, створює атмосферу радості і бадьорості у шкільному колективі в цілому і свідомості кожного учня зокрема.

«Людська культура починається з відчуття краси» [10, с. 1], – писав В. Сухомлинський, який вважав розвиток естетичних почуттів учнів важливим елементом їхнього духовного розвитку, важливою стороною всебічного, гармонійного розвитку особистості.

Беручи за основу народну педагогіку, гуманістичні традиції Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці, А. Дистервега, Я. Корчака, А. Макаренка, педагог теоретично розвинув і практично реалізував модель побудови школи на засадах Добра, Краси, Людяності, Гуманізму. Гуманістична спрямованість

теорії виховання у нього пов'язана з утвердженням гармонійних педагогічних відносин у школі, де вчитель і учень постійно взаємодіють. Найголовніші ідеали педагога невідривні від бажання віддати своє серце дітям, розв'язати завдання «піднесення Людини» до рівня вільного розвитку її духовних, фізичних сил, творчих можливостей, професійної майстерності. Закликаючи просвітян до виховання добром і красою, видатний педагог відкривав шлях до нового педагогічного мислення, що ґрунтується на взаємозв'язку моральних і естетичних ідеалів людини, на творенні щастя, що лежить в основі людинознавства.

Навчально-виховний процес, на думку В. Сухомлинського, складається з трьох частин: науки, майстерності, мистецтва; це – постійне духовне збагачення, оновлення тих, хто навчається і виховується, а також тих, хто навчає і виховує. Взаємозв'язок естетичного і морального належить до найважливіших закономірностей цього процесу.

Великий педагог, вбачає ефективність педагогічної взаємодії у наступних складових педагогічної майстерності: уміння розуміти і почувати складний духовний світ дитини, її особливості, зміни в характері; вербальних здібностей, виразності вчителя, здатності до емоційно-естетичного впливу на дитину; розвиненого педагогічного такту, уваги і уявлення; відчуття серцем дитячого світу («відчуття дитинства»); взаємоповаги, взаємодовіри, «гармонії волі вихователя і жадань вихованців».

Вказані якості педагога впливають на мікроклімат у педагогічному колективі, сприяють єднанню духовного життя вихованців та вихователя (ідеалів, пошуків, інтересів думок, переживань), роблять педагогічні взаємовідносини не лише позитивними, а й відкривають шлях до вирішення важливої педагогічної задачі – ставлення до кожної людини як до найбільшої цінності.

Принцип культуровідповідності – це оволодіння молодим поколінням обов'язковим мінімумом культурних надбань свого народу, краю.

Реалізуючи його В. Сухомлинський прагнув, привчити учнів до слухання музики, а також підготувати їх до виконання українських народних пісень, які вважав засобом залучення дітей до народної культури, прищеплення їм національних естетичних смаків і вподобань та формування здатності до співпереживань, співчуття.

В. Сухомлинський писав: «Рідна пісня розкривала перед дітьми слово рідної мови як безцінне багатство народу. Завдяки пісні діти сприймали витонченість звучання слова» [13, с. 202].

Отже, у процесі реалізації принципу культуровідповідності, вчений-педагог вибудував логічну схему: пізнання (розуміння, відчуття) краси – фантазія – казка – пісня – поетична творчість, йдучи якої в учнів формувалися не тільки естетичні поняття, а й розуміння культури свого народу.

В. Сухомлинський називав школу «народним вогнищем виховання», де реалізується ідея про людину як найвищу цінність. Він постійно відстоював думку про використання народних традицій у моральному і трудовому вихованні.

Засобами рідного слова педагог прагнув поставити справу так, щоб школяр усі роки не просто перебував у стінах школи, а жив щороку і щоднини великим, наснаженим, багатим суспільним життям, щоб бачив навколишній світ і сприймав його очима громадянина. В. Сухомлинський глибоко усвідомлював роль рідної мови, рідного слова у процесі виховання дітей, надавав йому першорядної ваги в системі найважливіших навчально-виховних засобів. Педагог неодноразово звертався до вчителів-словесників і в усній, і в писемній формах із закликом творити «дитинство рідної мови». «Хай, – писав він, – ще в ту пору, коли дитина спинається на ноги, вона полюбить на все життя рідне слово, закохається в нього, відчує його неповторні відтінки й пахощі» [7, с. 67].

Особливе місце в методичній спадщині Василя Олександровича займає проблема збагачення словникового запасу учнів. Видатний методист в галузі

української лінгводидактики звертав увагу класоводів на недопустимість фактів, коли вчителі, «недооцінюючи положення про органічний взаємозв'язок мовлення і мислення, не цікавляться тим, як розуміють учні значення того чи іншого загальновідомого слова» [2, с. 13].

Педагог називав літературу «людинознавством». «Література – це предмет, покликаний вчити жити» [8].

Одним із справжніх, педагогічних шедеврів щодо вивчення літератури в школі В. Сухомлинського є праця «Стежка до квітучого саду», першою назвою якої була «Думки про літературу в школі».

Література як навчальний предмет, зазначав педагог, відкриває шляхи до самостійного дослідницького підходу при аналізі як окремого художнього образу, так і художнього твору в цілому.

Роль літератури в загальній системі навчання В. Сухомлинський визначав тим, що вона не лише дає матеріал для всебічного виховання учнів, але створює своєрідну основу для всієї пізнавальної діяльності школяра. Саме на уроках літератури в учнів формуються навички читання й письма, без чого неможливе навчання, саме уроки літератури сприяють вихованню емоційного сприймання учня, що є основою знань.

Педагог виокремлював літературу, що повинна, на його думку, виконувати особливу роль у становленні підростаючої людини. Ніякий інший предмет, на думку педагога, не здатний такою мірою розвивати духовний світ школяра, виховувати його почуття, як література. «Література, – стверджує В. Сухомлинський, – це не звичайний предмет, його не можна ставити в один ряд з іншими предметами, як не можна ставити на одну дошку з математикою музику. Це могутній засіб виховання людини» [6, с. 42].

Отже, усе своє життя великий український педагог прагнув зробити духовним надбанням людей усі ті цінності, які створив народ упродовж століть. Він був глибоко переконаним, що постійне духовне спілкування з

людьми – необхідна умова успішного виховання і навчання молодого покоління в українській національній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.]; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя; НАПН України. – К.: Інформ. Системи, 2010. – 342 с. – Бібліогр.: с. 315–335.
2. Вашуленко М. С. Дослідження внеску В. О. Сухомлинського в українську лінгводидактику / М. Вашуленко // В. О. Сухомлинський і сучасність [Матеріали Других Всеукраїнських педагогічних читань. – Вип. 2. – Ч. 1. – Київ, 1996]. – с. 11–16.
3. Коменський Я. Велика дидактика / Я. Коменський. – К., 1940. – 320 с.
4. Кузь В. Г. Гуманізм педагогіки В. О. Сухомлинського / В. Кузь // В. О. Сухомлинський і сучасність: Матеріали Другий Всеукраїнських педагогічних читань / упоряд. і відп. ред. М. Я. Антонець. – Вип. 2., Ч. 2. – Київ – Чернігів, 1995. – с. 18–22.
5. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка : навчальний посібник / В. А. Мосіяшенко. – 3-тє вид., стер. – Суми : Університетська книга, 2013. 175 с.
6. Сухомлинский В. А. Век математики или век Человека? / В. Сухомлинский // Воспитание школьников. – 1967. – № 1. – с. 40–43.
7. Сухомлинський В. О. Джерело Невмирущої Криниці (З листів до словесника) / О. В. Сухомлинський. – Відродження. – 1993. – № 10. – с. 67.
8. Сухомлинський В. О. Думки про літературу в школі / В. Сухомлинський // Спр. 646. – 18 арк.
9. Сухомлинский В. А. Заповеди детства и отрочества / В. Сухомлинский. – ЦДАОВУ. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 139. – 230 с.
10. Сухомлинский В. А. Как на свете жить / В. А. Сухомлинский. – ЦДАОВУ. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 837. – 8 арк. – арк. 1.

11. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – с. 283–582.

12. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа / В. Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 4. – с. 7–392.

13. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – с. 419–656.

14. Сухомлинский В. А. Сказки под голубым небом (Советы воспитателям) / В. А. Сухомлинский. – ЦДАОВУ. – Ф. 5097. – Оп. 1. – Спр. 665. – 2 арк.

15. Сухомлинський В. О. Чистота і благородство / В. Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 5. – с. 536–551.